

A SZOVJET BIZANTINOLÓGIA

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. április 23-án tartott előadás)

Írta: MORAVCSIK GYULA

(Budapest) a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Megújult Akadémiánk első és legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy az új magyar tudomány alapvető elvi és módszertani kérdéseit tisztázza. A társadalmi, szellemi tudományok terén e feladat elsősorban osztályunkra, a társadalmi-történeti tudományok osztályára hárult. Ez a törekvés visszatükröződik azokban az előadásokban, melyek az eddig eltelt másfél év folyamán osztályunkban elhangzottak. Míg más osztályok üléseinek programján főleg az egyes tudományok terén végzett részletkutatások eredményeiről szóló beszámolók szerepeltek, osztályunkban a társadalmi és történeti kutatások ideológiai problémái léptek előtérbe. Előadásomnak tárgya szintén nem egy szaktudományi részletkérdés, hanem egy tudományág szovjet fejlődésének és eredményeinek áttekintése, de azt hiszem, hogy ez a téma szervesen illeszkedik bele eddigi programmunkba. Hiszen amikor a magyar tudomány előtt mintaképként lebeg a szovjet élenjáró tudomány, a передовая наука, szükséges, hogy konkrétan, közelebbről is szemügyre vegyük, hogy egy meghatározott tudományág szűkebb területén belül hogyan halad a szovjet kutatás, milyen témákkal foglalkozik, mik a súlyponti problémái, milyen módszereket alkalmaz és milyen eredményeket ért el? Ilyen vizsgálódás nemcsak szükséges, hanem egyben tanulságos is lesz számunkra, a magyar kutatók számára, mert bizonyára önvizsgálatra és önkritikára fog indítani, ami a nagyobb és jobb teljesítmény nélkülözhetetlen előfeltétele.

E feladatra annál szívesebben vállalkoztam, mert kora ifjúságom óta, amióta csak alkalmam volt az orosz nyelvet elsajátítani és az orosz étellel közvetlenül megismerkedni, — immár több, mint három és fél évtized óta — állandó éber figyelemmel kísérem szaktudományom oroszországi fejlődését, egyes kutatókkal személyesen vagy levelezés útján kapcsolatba léptem, a szovjet szakirodalom termékeiről, melyeket igyekeztem könyvtáramban összegyűjteni, hazai és külföldi folyóiratokban több ismertetést és bírálatot közöltem s az orosz kutatások eredményeit saját kutatásaimban is értékesítettem. [1] Ilyen módon közvetlen források révén ismertem meg a szovjet bizantinológia több, mint harmincéves fejlődését, amelyről igyekezni fogok ez alkalommal hű, objektív és lehetőleg minden lényeges mozzanatra kiterjedő képet adni. [2]

Mielőtt azonban tulajdonképpeni feladatomhoz fognék, rövid visszapillantást kell vetnem a bizánci tanulmányoknak, a bizantinológiának mint önálló tudományágnak a kialakulására s ezzel kapcsolatban az orosz bizantinológiának a korábbi fejlődésére, mert hiszen a szovjet bizantinológia nem szakadhat el és nem is akar elszakadni a múlt haladó hagyományaitól, sőt ezek értékesítése programjának egyik főpontja, s a jelenkori szovjet bizantinológusok munkája — bár ideológiailag éles különbség választja el őket a korábbi, burzsoá kutatóktól — azokéval mégis szervesen összefügg.

A nyugateurópai világ tudományos szemlélete — a középkori Róma-Bizánc antagonizmus maradványaként — sokáig elzárkózó lenézéssel és megvetéssel tekintett Bizáncra, a nagy római birodalom e késői csökevényére. Jellemző, hogy még a francia felvilágosodás írói is csak a megvetés hangján emlékeznek meg róla. Így pl. Montesquieu »A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól való elmélkedések«-ben (1734) nem lát mást a bizánci császárság történetében, mint a »lázadások, felkelések és aljasságok szövevényé«-t s történetfilozófiai munkájában (1756) Voltaire is a »borzalmas és utálatos« jelzőkkel bélyegzi meg azt. Ez a szemlélet még Hegel 1837-ben megjelent történetfilozófiájában is kísért, ahol azt olvassuk róla: »a legborzalmasabb és ezért a legérdektelenebb kép«. Csak a XIX. század második felében változik meg a helyzet. A görög szabadságharc és a modern görög állam megalakulása a görögség múltjára irányítja a figyelmet, s a nyugateurópai államok uralmi és gyarmatosítási törekvései révén a keleteurópai világ s az annak kialakításában nagy szerepet játszó Bizánc iránti érdeklődés tudományos vonatkozásban is felébred. Nyugaton a bizantinológiát, mint a bizánci művelődés egészével foglalkozó önálló tudományágot Krumbacher Károly (1854—1909), müncheni egyetemi tanár szervezte meg a múlt század utolsó évtizedében, aki hosszú évek kutatásai alapján felkutatta, összegyűjtötte és rendszerezte a Bizáncra vonatkozó forrásanyagot, megalapította a bizantinológia első egyetemi intézetét, a müncheni közép- és újgörög szemináriumot és első nemzetközi orgánumát, a »Byzantinische Zeitschrift«-et. Jórészt az ő iskolájából kerültek ki a bizantinológia nyugateurópai művelői, akik a különböző országokban mindenütt megvetették az új tudományág művelésének alapjait. Azóta — bár a két világháború ezen a téren is éreztette ideiglenesen bénító hatását — egyre fokozódik az érdeklődés Bizánc iránt, s a kutatások mindenütt hatalmas erővel folynak. Ma már a bizánci tanulmányoknak csaknem minden országban külön egyetemi tanszéke van, s az állandóan megjelenő speciális folyóiratok száma kilencre emelkedett. [3]

Oroszországban a bizánci tanulmányok kezdetei még a XVIII. század második felébe nyúlnak vissza, amikor a nemzeti történelem tanulmányozásával kapcsolatban egyrészt az orosz történet bizánci forrásaira, másrészt arra a bizánci hatásra terelődött a figyelem, amely az oroszokat a kereszténység felvételétől kezdve a moszkvai cárság kialakulásáig érte. Lássuk röviden ennek főbb mozzanatait.

A rószok — ahogyan Bíborbanszületett Konstantin császár nevezi az oroszokat a X. század közepe táján írt munkájában — nemcsak a Fekete-tenger északi partvidékén az i. e.-i VII. századtól kezdve létesült görög gyarmatok, a későbbi bizánci városok révén kerültek érintkezésbe Bizánccal, hanem már a IX. század folyamán le-lehajóztak a Dnyeper folyón és a hozzákapcsolódó vízi hálózaton keresztül Konstantinápoly falai alá, melyet saját nyelvükön Carigradnak, azaz »a cézárok, cárok városá«-nak neveztek. Ezeknek a vállalkozásoknak egyrészt kereskedelmi jellegük volt — amit bizonyít az, hogy Konstantinápolyban külön kikötőhelyük volt —, másrészt, mint a középkor sok más, zsákmányra éhes népét, az oroszokat is vonzotta Bizánc varázsa, gazdagsága és pompája. De Bizánc maga is kinyújtotta feléjük kezét. Befolyásának kiterjesztésére az első lépés az oroszok megtérítése volt. A források szerint már I. Baszileiosz császár (867—888) megkísérelte ezt, s valóban a IX. század 60-as éveiben már említik püspöküket. Nyilván afféle missziós püspökség volt ez, melynek vezetése alatt terjesztették a bizánci papok az új hitet. 957-ben Igor, kievi fejedelem özvegye, Olga látogatást tett a bizánci udvarban s ott megkeresztelkedett. Szokás szerint maga a császár, Bíborbanszületett Konstantin emelte ki őt a keresztelőmedencéből vagyis lett a keresztapja. Az orosz nép hivatalos megtérése azonban csak néhány évtizeddel később, 989-ben következett be, amikor Vladimir, kievi fejedelem, aki szövetségben volt II. Baszileiosz bizánci császárral, Cherszon városában megkeresztelkedett és feleségül vette a bizánci császár nővérét, Anna herecgnőt. Vele együtt tért meg a kievi fejedelemség népe is. Ez a tény sorsdöntő hatással volt az orosz művelődés további alakulására. Kievbe görög papok mentek, s a XI. században már metropolita székel ott, előbb görög, majd orosz. Templomok, monostorok, iskolák létesültek, elterjedt a cirill írás ismerete s ennek nyomán az egyházi, eleinte jórészt görögből fordított irodalom, melynek sok termékét a bulgárok közvetítették számukra. Vladimir munkáját folytatta fia, a »bölcse« Jaroszlav, aki Kievből valóságos második »Carigrad«-ot teremtett, melyről a nyugati utazók azt írták, hogy »Konstantinápoly vetélytársa«. Ekkor épült Kievben a Szofiaszékesegyház, melynek görög feliratokkal ellátott freskói az udvari élet egyes jeleneteit örökítik meg. Ekkor érik el virágkorukat a kievi monostorok, melyek átplántálják a bizánci szerzetesi élet formáit és ideáljait, elterjesztik az ikonok, a képek tiszteletét és bizánci minták nyomán kifejlesztik nemcsak az egyházi, hanem a világi irodalmat is. Ott készülnek az első orosz krónikák. A kievi fejedelmek udvarában bizánci szokások, ceremóniák honosodnak meg, melyek aztán tovább élnek a moszkvai fejedelmi udvarban is. Mindez befolyással van az orosz állami és társadalmi élet formáira, amint ezt a »Russzkaja Pravda« című első orosz törvénykönyv, vagy Vladimir Monomach nagyfejedelem bizánci minták nyomán készült, gyermekeihez intézett intelmei is bizonyítják. De nemcsak a bizánci művelődés sok eleme és formája honosodott meg orosz földön, hanem a bizánci állameszme is gyökeret vert. III. Iván moszkvai nagy-

fejedelem 1472-ben feleségül veszi az utolsó bizánci császár unokahúgát, Zoe-Szofiát, udvarába bevezeti a bizánci császári szertartásokat s átveszi a bizánci Palaiologosz uralkodócsaládtól a kétfejű sas címert. Fiát már bizánci szokás szerint koronázzák meg, s kialakul a legenda, hogy Vladimir Monomach nagyfejedelem koronáját Bizánctól kapta. A XVI. század elején aztán felbukkan s egyre inkább tért hódít az a gondolat, hogy Moszkva Bizánc örököse: »a harmadik Róma«. »Mert két Róma elbukott, de áll a harmadik« — olvassuk a pszkovi Filofej egyik levelében. Így száll át örökségként Oroszországra a Rómaeszmé bizánci változata, mely a cárizmus 1547-ben történt megalapításában és az orosz patriarchátus 1589-ben történt felállításában testesül meg. Oroszország átveszi a bizánci császárság politikai és az orthodoxia, a pravoszlavia egyházi szerepét. Az orosz cárok istentől rendelt feladatuknak tekintik, hogy Bizánc örökségét birtokukba vegyék, az emberiség számára kormányozzák, sőt Nagy Pétertől kezdve azt is, hogy Carigradot az orthodox kereszténység számára visszahódítsák. Ismeretes e törekvés jelszava: »Keresztet az Ája Szofiára!«. Ez a bizánci orientáció nagy szerepet játszott még a XIX. század derekán az ú. n. szlávofilek (славянофилы) ideológiájában is, akikkel a nyugatosok (западники) szembehelyezkedtek. Bizánc tehát a cárizmus és az azt támogató arisztokrácia és burzsoázia nagy részének szemében politikai aspiráció tárgya volt, s így érthető, hogy a bizánci tanulmányok számára, melyek szinte »nemzeti tudomány« színezetében tűntek fel, Oroszországban kedvező talaj kínálkozott.

A modern értelemben vett orosz bizantinológia, a византиноведение [4] megalapítója Vaszilij Grigorjevics Vasziljevskij (1838—1899) volt, aki pétervári egyetemi tanulmányai után külföldön egészítette ki képzettségét. Tanítványa volt Mommsennek és Droysennek. Később a pétervári egyetem tanára és a Tudományos Akadémia tagja lett. Vasziljevskij volt az első, aki teljes tudatossággal hangsúlyozta a bizánci tanulmányok jelentőségét s e téren úttörő és alapvető munkásságot fejtett ki. Egyrészt a bizánci-orosz történeti kapcsolatokat tanulmányozta az idevonatkozó forrásanyag alapján, másrészt magának Bizánctól a belső történetére vonatkozó problémákat. Munkái közül különösen jelentősek »Bizánc és a besenyők« című nagyobb tanulmánya, továbbá a földkérdésre vonatkozó kutatásai, mely utóbbiak a későbbi kutatás számára irányjelzővé váltak. Vasziljevskij alapította meg a bizánci tanulmányok második folyóiratát, a »Byzantinische Zeitschrift« után két évvel, 1894-ben meginduló »Vizantijszkij Vremennik«-et (Византийский Временник). Iskolájából egész sereg kiváló orosz kutató került ki, mint pl. V. A. Pancsenko, aki a bizánci földkérdés terén folytatta és kiegészítette mestere kutatásait, P. V. Bezobrazov és mások. Vasziljevskij tanítványai közül a legkiemelkedőbb A. A. Vasziljev, aki hosszabb időn át a pétervári egyetem tanára volt. Vasziljev főleg a görögországi szlávokra és a bizánci-arab kapcsolatokra vonatkozólag végzett értékes kutatásokat, s neki köszönhető az első teljes összefoglaló bizánci történet.

Ugyancsak úttörő munkát végzett Nikodim Pavlovics Kondakov (1844—1925), aki a bizánci művészettörténetnek volt nemzetközi vonatkozásban is elismert elsőrangú kutatója. Kondakov nemcsak egész sereg kiváló tanítványt nevelt, hanem a bizánci művészettörténet, főleg a festészet és zománc kutatása terén végzett alapvető munkái révén a nyugati bizantinológiára is mély hatást gyakorolt. [5]

Vasziljevskijnek valamivel fiatalabb kortársa volt az orosz bizantinológia harmadik nagy képviselője, Feodor Ivanovics Uszpenskij (1845—1928), hosszú ideig az odesszai egyetem tanára (1879—1894), majd két évtizeden át a konstantinápolyi Orosz Archeológiai Intézet vezetője, utóbb az intézet megszűnése után a »Vizantijszkij Vremennik« szerkesztője és az akadémiai bizantinológiai munkálatok irányítója. Uszpenskij volt a legtermékenyebb orosz bizantinológus, aki messze elágazó, széleskörű kutatásokat végzett. Foglalkozott a bizánci elbeszélő forrásokkal, oklevelekkel, feliratokkal, a bizánci-orosz kapcsolatokkal, a szláv és török népek szerepével Bizánc történetében és a bizánci társadalom- és gazdaságtörténet problémáival, s az orosz tudományt megajándékozta Bizánc történetének részletes összefoglaló feldolgozásával, amelynek azonban a szerző életében csak az első fele jelent meg. [6] Uszpenskij egyben nagyszerű szervező erő volt, maga köré csoportosította a fiatalabb kutatókat s így az orosz bizantinológia további fejlődésére döntő hatással volt.

E három nagy orosz bizantinológus mellett említsük meg még annak a tudós gárdának a legkiemelkedőbb tagjait, amely a régi cári Oroszországban Bizánc tanulmányozásának szentelte erejét. Ezek közé tartozott J. A. Kulakovszkij, a kievi egyetem egykori tanára, aki a római történet tanulmányozása fonalán jutott el Bizánchoz és megírta három kötetben Bizánc történetének első periódusát 717-ig, V. V. Latüsev, az oroszországi antik és keresztény görög feliratok, továbbá a Fekete-tenger északi partvidékén és a Kaukázus közelében élő idegen népekre vonatkozó görög és latin forrásrészletek tudós kiadója és fordítója, a másik, K. N. Uszpenskij, aki főleg a képrombolás korát tanulmányozta, Sz. P. Sesztakov, V. N. Beneszevics és még sokan mások, akik e század első két évtizedében a bizantinológia különböző területein értékes kutató munkát végeztek. Hogy milyen gazdag termést hozott az orosz bizantinológusok tevékenysége, arról tanúskodnak a »Vizantijszkij Vremennik« kötetei, melyekből a nagy októberi forradalom kitöréséig 22 látott napvilágot, nem is szólva arról a 7 pótkötetről, amelyek főleg az athoszi monostorok gazdag oklevélnyagát tették közzé. [7]

Amint látjuk, az orosz bizantinológia kialakulásának megvoltak a maga sajátos orosz gyökerei, vagyis a müncheni iskolától függetlenül, a nyugateurópai fejlődést részben megelőzve, részben azzal párhuzamosan haladva virágzott ki. Sajnos azonban az orosz bizantinológia eredményei Nyugaton századunk elején, amikor ott a bizantinológia fejlődése nagyobb lendületet vett, még kevésbé voltak ismeretesek. Bár Krumbacher Károly, felismervén azok nagy jelentőségét,

müncheni szemináriumában külön orosz nyelvi tanfolyamokat tartott, hogy tanítványai hozzáférhessenek az orosz szakirodalomhoz és folyóiratában, amely bibliográfiai tekintetben mintaszerű volt, megfelelő referátumok alakjában állandóan figyelemmel kísérte az orosz kutató munkát, a nyugati tudósok közül — már csak a nyelvi nehézségek miatt is — csak kevesen tudtak közvetlenül hozzáférni az orosz szakirodalomhoz, anyagát nem tudták kellőképpen kiaknázni, és így annak eredményei nem mehettek át a tudomány vérkeringésébe.

Az a nagy átalakulás, amely a nagy októberi forradalom nyomán az orosz élet minden terén végbement és amely teljesen átalakította Oroszország társadalmi struktúráját, a bizánci kutatások terén is érezte a maga hatását. Az orosz bizantinológia egyik nagy megalapozója, F. I. Uszpenszkij túlélte a forradalmi időket, s az ő tekintélye, mint aki az új szovjet államnak odaadó híve lett, egy ideig még fenntartotta a bizantinológiát a változott viszonyok közt is. A forradalom után a »Vizantijszkij Vremennik«-nek még három kötete látott napvilágot Uszpenszkij szerkesztésében, halála (1928) után azonban megváltozott a helyzet. A Tudományos Akadémia ú. n. Konsztantinosz Porphyrogenetosz-bizottsága, mely utóbb az »Orosz-bizánci Bizottság« nevet vette fel s amely 1918 óta működött Uszpenszkij vezetésével, megszűnt, s az orosz bizantinológusok szétszóródtak. Úgy látszott, hogy a nagymultú orosz bizantinológia teljesen elnémult. Ez a mostoha sors azonban nem egyedül a bizánci tanulmányokat érte, amelyek az említett politikai színezet révén a Szovjetunió új, szocialista szemlélete számára amúgy sem voltak rokonszenvesek, hanem kapcsolatban volt a történettudományok egész körére kiterjedő válsággal. Mint ismeretes, a 30-as években felülkerekedett a Pokrovszkij-féle iskola irányzata, amely a konkrét történeti kutatást légüres térben mozgó, absztrakt szociologizálással akarta helyettesíteni s azt hirdette, hogy »a történelem a múltba fordított politika«. Ez, a történelmi materializmussal szembehelyezkedő irány nemcsak a bizantinológiai, hanem általában a történeti kutatásokat is hosszú évekre megbénította a Szovjetunióban. Azonban, mint a közelmúltban a Marr-féle nyelvészeti iránnyal való leszámolás esetében, akkor is Sztálin sietett a tudomány segítségére. Az 1938-ban megjelent Párttörténet-nek, amely erőteljesen kifejezésre juttatta azt, hogy a történettudomány exakt tudomány, döntő része volt abban, hogy a marxista történeti szemlélet szétzúzta a »pokrovcsinák«-t, a Pokrovszkij-féle irányt, s a történeti kutatás minden téren újból megindult.

A nagy honvédő háború előestéjén, 1939-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete keretén belül Leningrádban Mitrofan Vasziljevics Levcsenko vezetésével megalakult »a bizánci csoport«, mely újból munkaközösségbe egyesítette a régi gárda megmaradt tagjait és a fiatal szovjet kutatókat. Alig indult meg azonban a munka, amidőn Leningrád ostroma megbénította azt, minthogy 1942-ben evakuálták a városból a tudósokat. 1943-ban

Moszkvában is megalakult egy hasonló csoport, amelynek élére E. A. Koszminszkij, a moszkvai egyetemen a középkori történet tanára állt. Ettől kezdve a két csoport tagjai időről-időre összegyűltek, s bemutatták az újonnan megkezdett kutatások eredményeit. 1944-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti és filozófiai osztálya már külön ülészakra hívta össze az orosz bizantinológusokat, s ezek az összejövetelék azóta évről-évre megismétlődtek s alkalmat nyújtottak arra, hogy azokon nem csupán a leningrádi és moszkvai kutatók, hanem más városok és a szövetséges köztársaságok tudósai, így főleg az örmény és grúz szakemberek is részt vegyenek, hogy közösen megvitassák a szovjet bizantinológia helyzetét, aktuális feladatait és problémáit, s egyben megismerjék és bírálat alá vegyék az elért eredményeket és a kutatás módszertani elveit.

A szovjet bizantinológusok szervezkedésével kapcsolatban újból megkezdődött a bizantinológiai oktatás az egyetemeken is. A leningrádi egyetemen M. V. Levcsenko professzor, mint a tanszék vezetője adja elő Bizánc történetét, s munkáját kiegészítik más, részben speciális kollégiumok, mint amilyenek: a bizánci források ismerete, bizánci irodalom- és művészettörténet, görög paleográfia, szemináriumi gyakorlatok, melyek tárgya pl. a középgörög nyelv vagy az orosz-bizánci érintkezések története. A moszkvai egyetem történeti fakultásán B. T. Gorjanov professzor tart bizánci történeti előadásokat, s itt is szerepelnek kiegészítő bizantinológiai kollégiumok. A szovjet egyetemi oktatás nagy súlyt vet a nyelvi felkészültség megalapozására. Így pl. — ami bizantinológusok számára elengedhetetlen — a leningrádi egyetem hallgatóinak alkalmuk van az újjörög nyelv elsajátítására is. A nyelvi előképzettség hiánya tette szükségessé azt, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti és filozófiai osztálya 1945-ben a szovjet bizantinológusok II. összejövetelének határozatából kifolyólag azzal a javaslattal fordult az illetékes szovjet hatóságokhoz, hogy vegyék fel néhány középiskola programjába a görög és latin nyelv tanítását is. Ennek eredményeként 1947 őszén egyes középiskolákban valóban megindult a latin tanítás. A görög nyelv kérdésében tudomásom szerint hasonló intézkedés még nem történt.

A szovjet bizantinológia különös gondot fordít a keretfejlesztés kérdéseire. A hallgatók szakdolgozatuk tárgyát gyakran a bizánci történet és irodalom köréből veszik, s az aszpirantúra intézménye időről-időre újabb bizantinológiai kandidátusokkal növeli a szükséges keret létszámát, amelyhez jelenleg 10 olyan kutató tartozik, aki speciálisan bizánci problémákkal foglalkozik. Kiegészíti ezt a keretet még kb. 10 olyan kutató, akik ugyan más tudományágak specialistái, de olyan kérdésekkel foglalkoznak, melyek egyben a bizantinológia körébe vágnak. A már említett leningrádi professzoron, M. V. Levcsenkón kívül, aki kétségkívül a legkimagaslóbb egyéniség a szovjet bizantinológia terén, teljesen a bizánci kutatásoknak szentelik magukat: B. T. Gorjanov moszkvai professzor és három kandidátusnő: J. E. Lipsic, J. Cs. Szkrzsinszkaja

és Z. V. Udalcova. N. V. Pigulevszkaja leningrádi professzor, a Tudományos Akadémia levelező tagja, elsősorban a szír és más keleti források kiváló ismerője, de egyben a bizantinológia keleti vonatkozásainak is jelentős kutatója. Ezeken kívül még több fiatal történettudományi kandidátus tartozik a bizantinológiai kerethez. Azok közül a szovjet tudósok közül, akik nem speciálisan bizantinológusok, de bizánci problémákkal is foglalkoznak, első helyen kell említenünk B. D. Grekov professzor akadémikust, a budapesti Eötvös Loránd tudományegyetem tiszteleti doktorát, a régi orosz történet nagyérdemű kutatóját, a Киевская Русь ismert szerzőjét, továbbá E. A. Koszminszkij professzor akadémikust, az ismert középkori történészt, akinek »A középkor története« című tankönyve magyar fordításban is megjelent (Bp. Szikra, 1949.). Mindketten tagjai a »Vizantijszkij Vremennik« szerkesztőbizottságának is. Ugyancsak közeli kapcsolatban áll a bizantinológiával V. N. Lazarev művészettörténész professzor, az Akadémia levelező tagja, L. A. Maculjevics professzor archeológus és J. A. Manandjan professzor akadémikus, az örmény történet specialistája, hogy csak a legkiemelkedőbb egyéniségeket említsük.

A szovjet bizantinológusok legelső törekvése az volt, hogy kutatásaik közzététele számára megfelelő orgánomot létesítsenek. Mindjárt a leningrádi csoport megalakulása után tervbe vették egy olyan kiadvány megjelentetését, amely a szovjet bizantinológia újjáéledéséről és az újból megindult kutatások eredményeiről tájékoztatná a világot. A második világháború kitörése miatt a már sajtó alá rendezett kötet, a »Vizantijszkij Szbornik« csak a háború befejezése után láthatott napvilágot. [8] 1947-ben aztán éppen két évtizedes megszakítás után újból megindult a »Vizantijszkij Vremennik« is, s az új sorozatnak már három kötete jelent meg. [9]

Lássuk már most, hogy mik az újonnan megszervezett szovjet bizantinológia célkitűzései, és milyen termést hozott a szovjet »vizantinovedenie« új kivirágzása?

Ami a célokat illeti, azok világos kifejezést nyertek a »Vizantijszkij Szbornik« című kiadvány bevezető cikkében, ahol azokat Levcsenko professzor foglalta össze, [10] de a célok pontos kijelölése azóta is élénken foglalkoztatta a bizantinológusok összefüggéseit. Több ízben történt már hivatkozás a marxizmus klasszikusainak arra a megállapítására, hogy »... Oroszország vallása és művelődése bizánci eredetű...« [11]. Fentebb már röviden vázoltuk azokat a kapcsolatokat, melyek az orosz művelődés kezdeteit Bizánchoz fűzik, de ehhez még hozzá kell fűznünk azt is, hogy a Szovjetunió területének egyes részei, mint Krím, továbbá Arménia és Grúzia egyes kerületei bizonyos korszakokban beletartoztak a bizánci birodalom állományába s így ki voltak téve a bizánci művelődés hosszabb ideig tartó, intenzív befolyásának. Az orosz tudományt tehát az orosz-bizánci, az örmény-bizánci és a grúz-bizánci kapcsolatok közvetlen közletről érdeklík, s éppen ezért a szovjet bizantinológia ezek kutatásában egyik elsőrendű feladatát látja. De van még egy másik szempont is, ami a bizánci

tanulmányoknak szovjet szempontból különös fontosságot biztosít. Az orosz-bizánci kapcsolatok révén a bizánci történeti források értékes felvilágosítást nyújtanak a Szovjetunió területének népvándorláskori viszonyaira, továbbá a keleti szlávság történetére és az orosz történet legrégebbi periódusára vonatkozólag, mint amilyenek pl. a VI. századi Agathiasz és Prokopiosz, a IX. századi Theophanesz és Nikephorosz patriarcha és a X. századi Konsztantinosz Porphyrogenetosz császár egyik munkája, amely utóbbi többek között részletesen leírja a Dnyeperen lehajózó oroszok kalandos víziútját Kievtől Konstantinápolyig s amely megőrizte számunkra az orosz nyelv legrégebbi szórványemlékeit. Éppen ezért a szovjet bizantinológia a bizánci források tanulmányozását egyik főfeladatának tekinti. De a földrajzi és történeti adottságokból folyó speciális szovjet feladatok eredményes vizsgálata elképzelhetetlen magának Bizánc történetének a tanulmányozása nélkül, amelynek művelődési hatásáról már szóltunk. Mint az 1941-ben elhunyt Sz. A. Zsebelev megállapította, »hogy helyesen lehessen értékelni a bizantinizmust és kifejtett hatását, jól kell ismerni azt; ezért Bizánc és Oroszország kölcsönös kapcsolatainak megvilágítása, akár a történetre, akár a jogra, a nyelvre és az irodalomra, akár az anyagi kultúrára és az életmódra vonatkoznak is, egyaránt megkívánja magának Bizáncnak az alapos ismeretét.« [12] Így kerül a szovjet tudomány érdeklődésének előterébe magának Bizáncnak a kutatása, amely Marx megállapítása szerint »egész Keleten és Nyugaton főcentruma volt a fényűzésnek és a nyomornak.« [13] Ime mennyire más ez a megítélési szempont, mint amelyet a francia felvilágosodás íróinál láttunk! A bizánci kutatás tehát az osztályharcok története, a marxizmus szempontjából is különösen érdekesnek és tanulságosnak mutatkozik, ami az ilyen irányú kutatásokat a szovjet bizantinológusok számára még fontosabbá teszi. Ehhez járul még a szovjet történettudománynak az a tudatos törekvése, hogy szakítson a Nyugat-Európa-centrizmus szűk és koflátolt szemléletével és a középkori kutatásokban is méltó helyet biztosítson Oroszországnak és a vele érintkező európai és ázsiai területeknek.

A szovjet bizantinológia világosan látja azt is, hogy a kitűzött célok elérése csak alapos forrástanulmányok és beható részletkutatások árán valósítható meg. A célkitűzések közt szerepel tehát a Szovjetunió könyv- és kézirat-táraiban levő, még kiadatlan kéziratok és a Szovjetunió területén előkerülő feliratos anyagnak a feltárása, közzététele és feldolgozása, továbbá a már ismert fontos bizánci források orosz fordításának elkészítése. S e téren máris számottevő eredményekről számolhatunk be. Így pl. egy moszkvai kódexből előkerült a IX—X. századi Arethasznak, a korai bizánci renesszánsz egyik főképviselőjének, a Platon-kéziratok ismert másolójának egy kiadatlan munkája, melynek görög szövege orosz fordítás és kommentár kíséretében látott napvilágot, s amely Arethaszra és körére érdekes fényt vet. [14] Ugyancsak egy moszkvai kézirat alapján került kiadásra egy, eddig ismeretlen népies bizánci krónika, amely a XIV. század eseményeire vonatkozólag új adatokkal gazdagítja ismereteinket,

s amelyre a nyugati kutatók máris felfigyeltek, méltatván az új forrás jelentőségét. [15] A Georgiosz Monachosz-féle krónika ó-egyházi szláv fordításának és a krónika folytatását alkotó eredeti görög változatának monumentális kiadása szintén napvilágot látott. [16] Rendkívül becses a Trapezunt közelében levő Vazelon-monostor okiratainak a publikációja, melyeknek a XIII—XV. századi parasztbirtokokra, de egyben az akkori népnyelvre is új fényt vető anyagát még F. I. Uszpenszkij gyűjtötte össze. [17] Kiadásra kerültek orosz gyűjteményekből való oklevelek [18], továbbá egy, a kievi Szofia-székesegyház restaurálása alkalmával talált XI. századi ólompecsét felirata. [19] A forráskutatás terén jellemző a szovjet bizantinológiára, hogy nagy mértékben értékesíti a Bizánc történetére vonatkozó keleti, szír, örmény, grúz és egyéb nyelvű forrásokat, melyek alapján sok részletkérdésre új fény derült. Így pl. grúz források felhasználásával sikerült szinte teljes pontossággal megrajzolni a VII. századi Herakleiosz császár perzsa hadjáratainak útvonalát. [20]

A szovjet bizantinológusok különösen nagy súlyt vetnek a Szovjetunió és az orosz nép története szempontjából fontos bizánci források oroszra való fordítására, ami a görög nyelv ismeretének szűkebb körre szorulásával függ össze. Még a harmincas évek elején megjelent Bíborbanszületett Konstantin császár »A birodalom kormányzásáról« címen ismert műve orosz, örmény és grúz fejezeteinek orosz fordítása. [21] Majd a VI. századi Prokopiosz több munkája jelent meg orosz nyelven. [22] Legújabban az ugyancsak VI. századi Agathiasz egyes, a Kaukázus vidékének eseményeire vonatkozó fejezeteinek [23] és a IX. századi Nikephorosz patriarcha egyik munkájának [24] orosz fordítása látott napvilágot, mindkettő a szerzőre és művére vonatkozó alapos tanulmány és kommentár kíséretében. Megjelent V. V. Latüsev »Scythica et Caucasia« című hatalmas forrásgyűjteményének orosz szövege új kiadásban. [25] A »Vizantijszkij Vremennik«-nek az elkészült új munkákról szóló tájékoztatásaiból értesülünk arról, hogy újabban több fordítás készült el, mint pl. a VI. századi Prokopiosz »Gót háború«-jáé és a XV. századi Dukasz történeti művéé. [25a] A szovjet forráskutatás és forrásközlés — mint látható — nem szorítkozik kizárólag az orosz érdekű kutatás szempontjaira, hanem szemmel tartja a bizantinológia egyetemesebb érdekeit is.

A szovjet bizantinológusokat is foglalkoztatja Bizáncnak az orosz művelődésre gyakorolt hatása. E tekintetben azonban a szovjet kutatás a régebbi felfogással ellentétben új utakon jár. Feladta a korábbi egyoldalú, merev álláspontot és a bizánci, sok tekintetben formális és csak egyes társadalmi rétegekre korlátozódó hatáskutatással szemben hangsúlyozza az orosz népi rétegek módosító és átformáló szerepét. Így pl. míg a korábbi művészettörténeti kutatás megelégedett azzal a megállapítással, hogy a kievi Szofia-székesegyház, mely a XI. század elején épült, a konstantinápolyi Hagia Szofia utánzata, a legújabb kutató arra az eredményre jutott, hogy azt a bizánci építészet ismertének hatása alatt orosz mesterek építették, benne a régi népies művészet

hatását fedezi fel s távlati képében a pogány kurgánok körvonalait véli felismerni, és megállapítása szerint az orosz kőépítészet e legkorábbi emléke a későbbi fejlődésre is erős hatással volt. [26] Hasonló jellegű eredményekre jutott a cirill írás sokat vitatott kérdésében egy másik kutató, aki azt a, még megerősítésre szoruló feltevést kockáztatta meg, hogy a legrégebb ismert szláv kéziratok önálló írásalkotás nyomait mutatják s hogy az ú. n. ősszláv duktusú bizánci unciális írás már a szláv írás hatását tükrözti vissza. [27] Abban mindenesetre igazat adhatunk a szovjet kutatóknak, hogy a burzsoá tudósok túlozták a bizánci művelődési hatást, amely csak a felsőbb rétegeket érte, míg a népi kultúra minden időben érvényre juttatta eredeti vonásait, s ezek egyes elemei a magasabb művelődésbe is átszivárogtak. [28] Ez az elvi megállapítás bizonyára további termékeny vizsgálódások alapjául fog szolgálni.

Míg a forráskutatás és a bizánci hatás vizsgálata terén a szovjet bizantinológia a dolog természetéből kifolyólag jórészt ténymegállapításokra szorított, a bizánci művelődés kutatásában egészen új szempontok és új módszerek léptek előtérbe. Új mindenekelőtt az a tervszerűség, amellyel a bizánci történetnek azokra a problémáira összpontosul a figyelem, melyek a társadalmi fejlődés szempontjából a legfontosabbak, melyek tehát súlypontokként adódnak. Ilyen elsősorban a földkérdés, amely — mint említettük — már a régebbi orosz bizantinológusok érdeklődését is felkeltette, s amelyre vonatkozólag értékes előmunkálatok történtek. [29] A szovjet bizantinológusok közül többen foglalkoznak idevonatkozó részletkutatásokkal, vizsgálat alá véve a világi és egyházi birtokok kérdését, [30] a bizánci parasztság helyzetét, [31] főleg azonban a szláv telepítések hatását a bizánci földbirtok és társadalmi fejlődés alakulására. Ez utóbbi irányban a szovjet kutatók egészen új eredményekre jutottak, melyek a következőkben foglalhatók össze. [32] A római birodalom nyugati és keleti részeiben az azonos irányú fejlődés nem azonos időben és nem azonos módon ment végbe. Míg a nyugatrómai birodalmat a IV—V. században a barbár betörésekkel karöltve járó rabszolgáladások megdöntötték, Keleten más volt a fejlődés menete. Bizáncban is hallunk a rabszolgákkal szövetkezett alsóbb rétegek VI. és VII. századi felkeléseiről, amelyek sok esetben dinasztikus küzdelmek leplében jelennek meg, de ezek egymagukban nem vezettek eredményre, minthogy a barbárok támadásai nem tudták megdönteni Bizáncot, melynek gazdasági rendje szilárdnak bizonyult, és ahol az uralkodó osztályok megtartották politikai és gazdasági fölényüket. Bizáncban a rabszolgatartás intézménye a rabszolgatartó rendszernek a feudalizmusba való átmenete után, melynek első csírái a VII. században mutatkoznak, egészen a középkor végéig megmaradt ugyan, de a társadalmi szerkezet terén mégis jelentős változás ment végbe, amit a szovjet kutatók a szlávoknak a VI. századtól kezdődőleg a birodalom területére való beözönlésével magyaráznak. Eszerint a szlávokat, akik nemcsak a Balkánon telepedtek meg, hanem a császári kolonizáció következtében Kis-Ázsiában is, a görögség asszimilálta ugyan — amint ezt a

nyelvi és kulturális kontinuitás bizonyítja —, de ezek mégis döntő hatással voltak Bizáncra. Magukkal hozták régi nemzeti szervezeteiket és az ú. n. szabad közösségi birtokrendszert (»mir«), ami nagyban hozzájárult a rabszolgáltató rendszer felszámolásához. A szlávok tehát nem döntötték meg Bizáncot, miként a germánok a nyugatrómai birodalmat, hanem mint a kialakuló bizánci szabad parasztság alapvető rétege, belülről átformálták s ezzel megfiatalították és meghosszabbították életét. E kérdésekkel kapcsolatban a szovjet kutatók nagy súlyt vetnek a bizánci feudalizmus kialakulásának, továbbá Bizánc bukása okainak vizsgálatára, melyek a már folyamatban levő, illetve a jövőben elvégzendő kutatások fő célkitűzései közt szerepelnek.

A bizánci társadalmi fejlődés vizsgálatával a legszorosabban összefügg az ú. n. demoszok és cirkuszi pártok szerepének kutatása, melyet első ízben még a múlt században F. I. Uszpenszkij vett beható vizsgálat alá, s amely a nyugati kutatókat is sokat foglalkoztatta. Ezzel kapcsolatban két kérdés merült fel: milyen szerepet játszott Bizáncban a »kékek« és a »zöldek« pártja, vagyis mennyiben volt ezeknek politikai jelentőségük és mely időpontig éltek tovább az antik Hellasz demokratikus életének ezek a bizánci maradványai az abszolutizmus korában? A szovjet bizantinológia e téren is jelentős eredményeket ért el. Egyrészt ugyanis rámutatott, hogy a cirkuszi pártok küzdelmei mögött tulajdonképpen a bizánci társadalom osztályharcai rejtőztek s hogy minden jel szerint a »kékek«-ben a városi arisztokrácia és a nagybirtokosság képviselőit kell látnunk, míg a velük szemben álló »zöldek« pártja a demokratikusabb rétegek, a kereskedők és iparosok osztályát képviselte, [33] másrészt azt is kimutatta, hogy az ú. n. »kékek« döntötték meg II. Iusztinianosz uralmát, vagyis még a VII. század végén is döntő politikai szerepet játszottak. [34] A jelenleg folyó kutatások egyik fontos tárgya még a képrombolási küzdelem, amelyben a szovjet kutatók nem csupán vallási és ideológiai harcot látnak, hanem amelynek politikai és szociális gyökereit is igyekeznek feltárni. Eredményeik szerint a küzdelem ideológiai álcázásban voltaképpen a hadsereg, az arisztokráciára és a felsőbb papságra támaszkodó császári hatalom és a monostori egyházi birtokok közt folyt. Ugyancsak a kutatás súlypontjai közé tartozik az ú. n. heszychaszták és zeloták, két vallási mozgalom híveinek a harca a XIV. század közepén, amely később szociális forradalomban, a zeloták felkelésében robbant ki s az ú. n. thesszalonikei kommunizmusra vezetett, amely a bizánci proletariátus utolsó nagy megmozdulása volt. [35] Bizánc belső történetének, a társadalmi fejlődésnek főbb mozzanatai s az osztályharcok története — ezek a szovjet kutatás központi problémái. Ezekkel kapcsolatban nemcsak — mint láttuk — a földkérdésnek szentelnek nagy figyelmet, hanem a kereskedelem problémáinak is. Különösen a bizánci selyemkereskedés és Bizánc és a keleti népek kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatai terén vezettek az újabb kutatások jelentős eredményekre, [36] de kutatások folynak Bizánc és az itáliai kereskedővárosok viszonyára vonatkozólag is. [37] Ha még meg-

említjük, hogy a szovjet bizantinológusokat élénken foglalkoztatják a bizánci történet periodizációjának, továbbá a bizánci reneszánsznak és humanizmusnak a kérdései is, akkor előttünk áll az a gazdag tematika, amely a szovjet bizantinológia részletkutatásaiból kibontakozik.

A felsorolt részletkutatásokon kívül, melyek jó része az újjáéledt »Vizantijszkij Vremennik« hasábjain jelent meg, a szovjet bizantinológia több jelentős monografiát és összefoglaló munkát tett közzé. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek a következők: A. A. Vasziljevnek a krimi gótokra vonatkozó kutatásai, melyek Krim egész középkori történetét megvilágítják, amely tudvalevőleg egészen a XII. századig a bizánci birodalom egyik tartománya volt, [38] továbbá N. V. Pigulevszkaja nagy tanulmánya Bizánc és Irán kapcsolatairól a VI. és VII. század határán, amely nemcsak új anyagot tárt fel, hanem a bizánci és perzsa társadalom egykorú viszonyaira is új fényt vetett. [39] Bizánc történetének összefoglaló feldolgozása sem hiányzik orosz nyelven. Közvetlenül a nagy októberi forradalom után látott napvilágot A. A. Vasziljev bizánci története, mely még a régi szemléletet képviseli. [40] Nagyjelentőségű M. V. Levcsenko professzor műve, amely az első kísérlet Bizánc történetének a marxizmus megvilágításában való bemutatására s amely angol, francia és bulgár nyelven is megjelent. [41] V. N. Lazarev professzor nemrég kiadott hatalmas két kötetes munkája a bizánci festészetről nemcsak új szempontokat ad, hanem egyben az orosz gyűjteményekből gazdag, eddig nem publikált anyagot tesz közzé technikailag is elsőrangú reprodukciók kíséretében. [42] Orosz fordításban is napvilágot látott a nemrég elhunyt nagy francia bizantinológusnak, Ch. Diehlnek 1943-ban megjelent »Les grands problèmes de l'histoire byzantine« című utolsó nagy munkája; [43] az ő munkásságát egyébként a Tudományos Akadémia történeti és filozófiai osztálya III. bizantinológiai összejevetelén 1946-ban M. V. Levcsenko professzor behatóan méltatta. Azok közül a nagy munkák közül, amelyek készülöben vannak, megemlítjük a Tudományos Akadémia nagy vállalkozását, »A görög irodalom történetét«-t, amelynek célja az, hogy az antik és bizánci irodalom történetét együttesen mutassa be a marxizmus megvilágításában, s amelyből eddig a klasszikus kort tárgyaló I. kötet jelent meg, [44] továbbá a tervbe vett »Egyetemes történet« készülő bizánci kötetét és az ugyancsak készülő bizánci társadalom- és gazdaságtörténeti chresztomáthiát. [44a]

A szovjet tudomány azonban nemcsak arról gondoskodik, hogy az új kutatások eredményeit közzé tegye, programjának egyik lényeges pontja, hogy a régebbi orosz bizantinológusok eddig meg nem jelent kiváló alkotásait is kiadja. V. G. Vasziljevszkij, az orosz bizantinológia nagyérdemű megalapítója összegyűjtött munkáinak IV. kötetét már az újjáalakult Akadémia adta ki, [45] s a további kötetek sajtó alá rendezése folyik. Ugyancsak a szovjet Akadémia tette közzé F. I. Uszpenszkij utolsó munkáját, Trapezunt történetére vonatkozó tanulmányait, [46] legújabbban pedig Uszpenszkij már említett nagy bizánci

történetének III. kötetét. [47] Minthogy a szerzőnek ez utóbbi műben képviselt felfogása sok tekintetben ellentétben áll a marxizmussal, a nehézséget úgy hidalták át, hogy a munkát sajtó alá rendező Gorjanov professzor bevezetésében fejezetről fejezetre haladva részletesen rámutatott a munka ideológiai szempontból kifogásolható állításaira és szemléletére. A munka befejező (II. 2.) kötete előkészületben van. Uszpenszkij e két nagy művén kívül az elhunyt szerző hagyatékából újabban még két nagyobb tanulmányt tett közzé a hálás szovjet bizantinológia. [48] Ugyancsak napvilágot látott legújabban a másik, K. N. Uszpenszkijnek is a képrombolás korának forrásaira vonatkozó hátrahagyott tanulmánya. [49] Tervbe van véve az 1941-ben elhunyt V. E. Valdenberg »A bizánci politikai gondolat története« című, továbbá az 1942-ben elköltözött M. A. Sangin »A bizánci könyvírás«-ról szóló munkájának kiadása is. A múlt nagy értékeinek megbecsülése s az elhunyt tudósok kéziratban maradt munkáinak megmentése és a tudományos kutatás számára való értékesítése — a szovjet bizantinológiának egyik olyan kiemelkedő jellemző vonása, amely az »élenjáró« tudományt méltán emeli mintaképpé. Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy 1945-ben a szovjet tudományos intézmények, az Akadémiát is beleértve, megünnepelték F. I. Uszpenszkij születésének száz éves fordulóját, s az új életre ébredt »Vizantijszkij Vremennik« első kötetét (XXVI.) jórészt az ő emlékének szentelték, méltatván mint tudóst, tanárt és szervezőt, s közzétették benne munkái teljes jegyzékét az összes, azokra vonatkozó recenziók felsorolása kíséretében.

Amikor Levcsenko a »Vizantijszkij Szbornik«-ban az új szovjet bizantinológia célkitűzéseit körvonalazta, leszögezte, hogy a szovjet bizantinológusok kutatásaikban teljes mértékben a marxizmust óhajtják érvényesíteni. Valóban ebben az irányban indult meg a munka, s az új eredmények már jórészt az új módszertani elvek alkalmazásával születtek meg. A kritika és az önkritika, amely a szovjet tudomány fejlődésében olyan nagy szerepet játszik, a szovjet bizantinológia menetébe is beleszólt, s ennek következtében az ideológiai vonalvezetés bizonyos módosulásokon ment át. A megújhodott szovjet bizantinológia büszkén vallotta magát a világviszonylatban is számottevő korábbi orosz bizantinológia hagyományai örökösének és folytatójának, s a »Vizantijszkij Vremennik« megindításakor még az volt az elgondolás, hogy — mint korábban is — a munkatársak sorába bevonják a külföldi kutatókat is. Amint ismeretes, Sztálin 1946 február 9-én tartott beszédében azt a feladatot tűzte a szovjet tudósok elé, hogy ne csak utóljérjék, hanem túl is szárnyalják a külföldi burzsoá tudományt, ami nem jelent mást, mint hogy a szocializmust építő társadalom tudományának fel kell vennie a munkaversenyt a kapitalista-burzsoá társadalmak tudományával. Sztálin beszédének hatása a szovjet bizantinológia irányválttatásában is visszatükröződik. A »Vizantijszkij Vremennik« első kötetének megjelenése után a kritika kifogásolta azt, hogy a folyóirat nem vont elég éles határvonalat a korábbi burzsoá orosz bizantinológia és az új szovjet

bizantinológia közt, hogy a marxizmus szempontjait nem érvényesítette mindenben, hogy a kozmopolitizmussal szemben nem foglalt állást s nem vette fel a harcot a nyugati burzsoá tudománnyal szemben, hanem megelégedett eredményeinek objektív ismertetésével, sőt megkísérelte, hogy a nyugati kutatókkal egy frontba tömörüljön. [50] E kritika és az azt követő szerkesztőségi önkritika [51] következményeként Uszpenszkij bizánci története III. kötetének kiadásában — mint láttuk — már erősen kifejezésre jutott a szembehelyezkedés a múlt felfogásával, s a »Vizantijszkij Vremennik« második kötetében megindult a harc a nyugati bizantinológia ellen, melynek újabban megjelent termékei éles ideológiai kritikában részesültek, s azóta ez a harci állásfoglalás állandósult. De a kritika még más szempontokra is ráirányította a figyelmet. Azoknak a vitáknak a folyamán, amelyek az egyes speciális kutatások eredményeinek a megbeszéléséhez kapcsolódtak, rámutattak az ú. n. »felesleges szociologizálás« (излишнее социологизирование) veszélyeire, ami a marxizmus vulgarizálásával egyértelmű. Másrészt azonban az a vád is felmerült, hogy egyes kutatók a »ténykutatás« (фактология) mögé bújva kikerülik az elvi kérdésekkel való szembenézést.

Azt hiszem, a mondottakból világosan kibontakoznak előttünk azok a vonások, amelyek az új szovjet bizantinológiát — a tárgyköröknek és feladatoknak a történeti adottságból folyó azonossága ellenére — a korábbi orosz és egyben a nyugati bizantinológiától is megkülönböztetik. A szovjet bizantinológia az orosz-bizánci kapcsolatok tárgykörét, melyben a régi cári Oroszország nacionalista és imperialista beállítottsága tükröződött, a szovjet állam népi jellegének megfelelően nagy mértékben kiszélesítette, amidőn a kievi és moszkvai Oroszország határain túl eső örmény, grúz, kaukázusi, iráni és középázsiai területeket is bevonta a kutatás körébe. Az új szovjet történeti szemléletnek megfelelően a tárgykör hasonló tágulása mutatkozik a bizánci források kiaknázása terén is, amelyeket nem csak a tulajdonképpeni orosz történet, hanem a Szovjetunió területének korábbi története és az oroszokat megelőző, illetve azokra befolyást gyakorló más népek története szempontjából is értékesítenek. Ami a kulturális kölcsönhatásokat illeti, a szovjet kutatás az uralkodó osztályok egyoldalú figyelembevételé helyett a népi művelődést helyezi a vizsgálatok középpontjába. Bizánc belső történetének kutatása terén a szovjet bizantinológia szakított a politikai és művelődéstörténeti alapokon nyugvó statikus szemlélettel, amely a megmerevedettnek vélt bizánci felépítménynek csak mintegy a külső homlokzatát látta és így annak, mint a törvényes rend és kultúra védőbástyájának a képét erősen idealizálta. Az új szemlélet a történelmi materializmus dinamikus nézőpontjának megfelelően a kutatások súlypontját a bizánci állam és művelődés társadalmi és gazdasági alapjainak és a sokszor csak leplezett alakban jelentkező osztályharcoknak a vizsgálatára helyezi s ezúton igyekszik a bizánci állam és művelődés fejlődésének legmélyebb gyökereit feltárni. A régebbi bizantinológiai kutatások esetlegességével szemben a szovjet kutatásokat hatá-

rozott céltudat és ebből származó tervszerűség vezet, ami a munka megszervezésében, az eredmények előzetes megvitatásában és a kritika és önkritika irányító szerepében is kifejezésre jut.

Ezekben vázoltam röviden a szovjet bizantinológia történetét, célkitűzéseit, tematikáját, módszereit és vezető eszméit. Mindez azonban nem öncél volt. Az élenjáró és mintaképnek tekintett szovjet tudomány tanulságait a magyar tudománynak is le kell vonnia, hogy munkáját eredményesebbé és sikeresebbé tegye népünk javára. Lássuk tehát, melyek azok a tanulságok, melyek ebből az áttekintésből számunkra adódnak.

Ha bármely tudományág terén közelebről szemügyre vesszük a túlságos differenciálódás és specializálódás következtében előállott helyzetet, az utóbbi évtizedek tudományos termelését, az egymással csak lazán összefüggő részletkutatások óriási tömegét, szinte az a benyomásunk, mintha egy kibányászandó hegyet látnánk magunk előtt, melyet keresztül-kasul fúrnak különféle aknák és alagutak, melyek vaktában hol egymás mellett párhuzamosan, hol egymás felett és alatt, egymást keresztezve haladnak, hol meg egymásba torkollanak, de amelyek menetéből s a bennük végzett kifejtő munkából hiányzik minden tervszerűség, minden céltudatosság. Kétségtelen, hogy a társadalmi fejlődés mai fokán a tudományos termelés nem haladhat tovább pusztán a véletlenre, az esetlegességekre, az egyéni kezdeményezésekre bízva, hanem a tudományos kutatás terén is szükség van bizonyos *tervszerűségre*. Szükséges, hogy minden tudományág kutatói, számot vetvén adottságaikkal, önvizsgálatot tartsanak, hogy tudatosítsák feladataikat s határozott tervet készítsenek. A tervszerűségnek azonban legelső feltétele a célok világos felismerése és kijelölése: a tervnek a célokhoz kell alkalmazkodnia. A társadalmi, szellemi tudományok terén a kutatásoknak elsősorban olyan kérdésekre kell irányulniok, amelyek az illető nép történeti múltja és földrajzi adottságai révén közvetlenül adódnak. Magam e szempontot szűkebb szaktudományomra vonatkoztatva már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyoztam, [52] s úgy látom, hogy a szovjet tudomány jelenlegi fejlődési iránya teljes mértékben igazolja álláspontom helyességét. De a kiválasztási szempontokban még tovább kell mennünk. Az a nagy átalakulási folyamat, amely korunkban végbemegy, szükségszerűleg megkívánja a tudománynak, mint a felépítmény egyik lényeges alkatrészének aktív közreműködését az alapok erősítésében. Ez annyit jelent, hogy azokat a mozzanatokot, azokat a problémákat kell kiemelnünk és tudományos vizsgálódás tárgyává tennünk, amelyek a társadalmi fejlődés szempontjából különösen időszerűek. Az élet kérdéseket tesz fel, amelyekre a tudománytól feleletet vár. Ilyen módon a társadalmi, szellemi tudományok célkitűzéseiben és a kutatás azokból adódó tervszerűségében a népi és szociális szempontnak erőteljesen ki kell domborodnia. De nagy tévedés lenne, ha a tudományos feladatok kijelölésében a tudomány művelői csak kifelé tekintenének, ha csupán az aktuális élet követelményeit vennék tekintetbe, mert egyrészt az ú. n. szellemi tudományok sohasem

állnak olyan közvetlen kapcsolatban az alapokkal, mint a természettudományok, s azok erősítésére csak közvetve hathatnak, másrészt mert a tudomány belső fejlődésének szempontjai is jogos követelményekkel lépnek fel. Minden tudományágnak folyton szüksége van új és új anyag kitermelésére, szüksége van módszereinek megújítására és módosítására, szüksége van újabb és újabb munkaeszközökre, mint ahogyan az anyagi termelésben is felmerül a termelő eszközök és termelési módok fejlesztésének szükségessége. Minden történeti kutatás alapja a forráskutatás, a forrásfeltárás és a források filológiai alapon nyugvó, kritikai vizsgálata, amelynek annál nagyobb a jelentősége, mert hiszen az anyagfeltárásban és anyagkiválasztásban minden időben érvényesülnek az uralkodó szemlélet és az értékelés szempontjai. A konkrét tervek kidolgozásánál tehát egyaránt figyelembe kell venni a népi tudomány aktuális igényeit és a tudomány belső fejlődésének követelményeit, mert az utóbbiak elhanyagolása éppen a tudomány életképességének és életformáló erejének csökkenését vonná maga után. Természetesen minden tervnek reálisnak kell lennie, azaz számolnia kell egyrészt az említett szükségletekkel, másrészt a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőkkal. Az elmúlt korszakokra jellemzőek voltak a túlméretezett tervek, a szinte gigászi vállalkozások, melyek csak hosszú nemzedékek vállvetett munkája árán lettek volna megvalósíthatók, feltéve, hogy addigra nem avulnak el a munkában alkalmazott elvek és módszerek. A szovjet bizantinológia példája arra int, hogy csak olyan feladatokat tűzhetünk magunk elé, melyek valóban megvalósíthatók, de viszont tekintsünk távolabbra is, ne csupán az egy vagy egy-két éves »má«-ra.

Ami a kutatások *módszerét* illeti, a szovjet bizantinológia példája azt mutatja, hogy a marxizmus szemlélete a történeti jelenségek lényegének feltárásában nagy szolgálatot fog tenni. De a szovjet tudományban felmerült viták figyelmeztetnek azokra a veszélyekre is, amelyek a marxizmus elveinek helytelen alkalmazásából származhatnak. Bizonyos — amint legújabban Sztálinnak a nyelvtudományi vitával kapcsolatos megállapításai hangsúlyozták —, hogy a marxizmus elveinek alkalmazása az alap és a felépítmény bonyolult viszonya és egymásrahatása következtében nagy hozzáértést és elmélyedő vizsgálódást kíván, s mi sem veszedelmesebb, mint ha a kutató ott is, ahol nem kell, vagy nem lehet, a »felesleges szociologizálás« sikamlós talajára lép, mint ezt a Pokrovszkij-féle iskola káros hatása mutatta. Ami viszont a »ténykutatás«-ba való merülést illeti, ez, mint általában a részletkutatások túltengése, beteges jelenséggé válik akkor, ha cél nélkül és az egészre tekintés nélkül történik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy minden tudomány munkájának nélkülözhetetlen alapja a tények felderítése, s az összefüggések vizsgálata csak akkor vezethet biztos eredményekre, ha a ténykutatási alapok szilárdak. Ismeretes, hogy Lenin meghatározása szerint »a dialektika valójában annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely magában a dolgok lényegében rejlik«. Történeti vonatkozásban tehát az első feladat maguknak a dolgoknak,

a tényeknek a feltárása, megismerése, s csak azután kerülhet sor a lényegükben rejlő ellentmondások és kölcsönös összefüggések vizsgálatára, vagyis az ellentmondásokból fakadó örökös változás perspektívájába való belehelyezésükre. Ez ismét az anyagfeltárással s annak »filológiai« megtisztítására, vagyis a további vizsgálatok számára alkalmassá tételére hívja fel a figyelmet, ami egyaránt vonatkozik éppenúgy a múlt tárgyi emlékeinek a föld mélyéből napvilágra hozatalára s a szó szoros értelmében való megtisztítására, mint az írott források feltárással és a filológiai interpretáció fényében való megvilágítására. A történeti kutatás emez előkészítő munkálataira — mint láttuk — a szovjet bizantinológia is nagy súlyt vet, s ezért hangsúlyozza a nyelvi előképzettség szükségességét.

A marxizmus módszerének gyakori vulgarizálása s a Pokrovszkij- és Marr-féle irányok eltévelyedései arra hívják fel figyelmünket, hogy nagy hiányt pótolna egy olyan kézikönyv kidolgozása, amely bemutatná a marxizmusnak az egyes szaktudományok terén alkalmazandó metodikáját. Nem valami dogmatikus módszertanra gondolunk — hiszen Sztálin megállapítása szerint »a marxizmus mindennemű dogmatizmus ellensége«, — hanem olyan metodikai kézikönyvre, amely az egyes szaktudományokra vonatkozólag klasszikus, de gyakorlati példákon mutatná be a dialektikus materializmus elveinek helyes alkalmazását, s amely ilyen módon biztos vezérfonalul szolgálhatna a további kutatások számára.

A szovjet bizantinológiai csoport munkája érdekesen világítja meg a *munkamegszervezés* problémáit is. Egészében egyéni munka folyik, s kollektív munkára csak nagyobb vállalkozások — mint pl. az irodalomtörténeti és történeti kézikönyv esetében — került sor. A tervmunkálatokban való részvétel és a tárgyválasztás tekintetében irányadó az egyes kutatók egyéni hajlama és speciális képzettsége. De a kutatások eredményeinek kikristályosítása mégis kollektív módon történik. A készülő tanulmányok előzetesen mindig bemutatásra kerülnek, amikor is közös megvitatás tárgyai mind tisztán tárgyi, mind pedig ideológiai szempontból. Eközben bő alkalom kínálkozik bizonyos »tapasztalatcserére« és »módszerátadásra«. Egyben a szovjet bizantinológusok e megbeszélések révén pontosan tájékozódnak arról, hogy ki min dolgozik, mi van készülöben, ami kizárja azt, hogy különböző kutatók egymástól függetlenül ugyanazon a témán dolgozzanak, ami a nyugateurópai tudományban nem ritkán fordul elő s ami kétségtelenül nagy energiapazarlást jelent. A szovjet bizantinológusok nemcsak a »Vizantijszkij Vremennik«-ben, hanem külföldi folyóiratokban is beszámolnak nemcsak az elkészült, hanem a tervbe vett vagy készülőfélben levő munkákról is. Ez a minden tekintetben rendkívül üdvös szokás a nyugateurópai szakfolyóiratokban csak legújabbban kezd tért hódítani.

A szovjet bizantinológia azonban nemcsak a jelenleg dolgozó nemzedék együttes munkájára s a munka kölcsönös megtermékenyítésére vet nagy súlyt, hanem — mint már kiemeltük — az egymást követő nemzedékek, a holtak és élők közt is hasonló kapcsolatot létesít, amidőn különös gondot fordít arra,

hogy az elköltözöttek szellemi alkotásait közkinccsé tegye s így a múlt haladó hagyományait értékesítse, aktivizálja. Azt is megfigyelhetjük, hogy egy-egy elhúnyt kutató félbeszakadt munkájának folytatását és befejezését magára vállalja valamelyik fiatalabb kutató. Azt hiszem, hogy e tekintetben szintén sokat tanulhatunk a szovjet tudománytól. A régebbi magyar tudományos termelés egyik legfőbb jellemző vonása volt a megkezdett vállalkozások félbenmaradása, egyes kutatók munkájának végleges megszakadása haláluk után. Sok magyar kutató hagyatéka kallódott el így, és sok értékes kutatás eredményét lepi be a por a könyvtárak polcain. Ugyanakkor a szovjet tudomány még olyan művet is szívesen publikál, amely ideológiailag már elavult, de anyaga, megállapításai mégis értéket jelentenek és — emberi munka, melyet ugyanúgy mégegyszer aligha fog valaki megismételni. A szovjet bizantinológiának ez a legnagyobb elismerést érdemlő magatartása további gondolatokat ébreszt. A fizikai munkás a maga munkamódszerét szinte száz százalékig át tudja adni társainak, s így az a közösség tulajdonává válik. A szellemi munkás, a tudós kutató azonban, ha tanítás és munkái révén sokat át is ad kortársainak és utódainak, soha olyan mértékben nem teheti ezt, mint a fizikai munkás. Bizonyos, hogy sok problémameglátást, sok kutatási szempontot, sőt konkrét eredményt magával visz a sírba, ami talán pótolhatatlan és amit egyszer majd egy másik kutatónak ugyanolyan fáradságos úton kell újra létrehoznia. Érdemes elgondolkozni ezen a problémán, hiszen ez is egy része a szocialista társadalom energiagazdálkodási problémáinak.

Amilyen gonddal örökődik a szovjet tudomány, hogy a múlt értékei el ne vesszenek, hanem belekerüljenek a tudomány vérkeringésébe, éppen olyan előrelátással gondoskodik a keretképzésről, azoknak az új erőknak a kiképzéséről, akik majd átveszik a kutatás fáklyáját a most dolgozók kezéből és folytatni fogják a végeláthatatlan munkát. A keretképzés jól bevált eszközül szolgáló aspirantúra intézménye máris új kutatókat állított munkába. De a tudománynak nemcsak vezetőkre és élmunkásokra van szüksége, hanem közkatonaikra is, s e kérdés megoldása a szocialista társadalomban, ahol minden hivatás egész embert és munkaerejének teljes kihasználását kívánja, nem kis probléma.

A szovjet bizantinológia története még egy általánosabb jellegű tanulsággal is szolgál. Ismeretes, hogy Sztálin a nyelvészeti vitával kapcsolatban hangsúlyozta a robbanásszerű fejlődés korlátolt érvényességét s kiemelte a folytonosság elvét tudományos vonatkozásban is. Azt hiszem, hogy a szovjet bizantinológia története mindenben megerősíti ezt. Nincs itt robbanásszerű változás, mint ahogy általában a történeti és nyelvészeti kutatások terén sem volt. Ha a Pokrovskij- és Marr-féle irányzatok szerepére gondolunk, inkább kilengésekről beszélhetünk, amelyeket azonban a bölcs belátás utább ellensúlyozott. De az inga soha sem tér vissza kiindulási pontjára: a visszalendülés egyben előrehaladást jelent, ami a marxizmus egyik alapvető tételének is teljesen megfelel.

Befejezésül visszatérek még egyszer a bizantinológiára, de most már a magyar bizantinológia kérdéseire. A magyar bizantinológia joggal mondhatja el magáról — anélkül, hogy az önkritika teréről az öndícséret terére lépne át —, hogy nem dicséletesen múltat tekint vissza. Pecz Vilmos iskolája olyan munkát végzett, amely világviszonylatban is számottevő. Felkutatta és rendszerezte a déloroszországi népek egy nagy csoportjára, továbbá a magyar történetre vonatkozó forrásanyagot, s ezzel kapcsolatban sok felmerült részletkérdést tisztázott. A magyar-bizánci érintkezések és kulturális kölcsönhatások sok mozzanatát megvilágította s előkészítette e kérdés szintetikus feldolgozását. Így a magyar történeti kutatás számára nagy szolgálatot tett. De a magyar érdekű kutatásokon kívül egyetemesebb feladatokat is megoldott, főleg a forrás-publikálás terén, amilyenek a bizánci taktikusok, Laonikosz Chalkokondylesz és Konsztantinosz Porphyrogenetosz műveinek kritikai kiadásai. S a magyar bizantinológia nem rejtette véka alá eredményeit. A »Byzantinische Zeitschrift«-nek fél évszázad óta állandóan volt magyar referense, aki a magyar kutatásokról folyamatosan tájékoztatta a külföldet, s a felszabadulás óta ugyanez történik a prágai »Byzantinoslavica« hasábjain is.

A bizantinológia terén, amely aránylag későn alakult ki mint önálló tudományág, még sok alapvető feladat vár megoldásra. [53] A magyar tudománynak ebben az irányban is megújnodott szellemben kell folytatnia a munkát s le kell vonnia az élenjáró szovjet tudomány tanulságait és további munkájában értékesítenie kell. Itt az ideje, hogy a szovjet tudomány fokozottabb mértékben Kelet felé irányítsa tekintetünket. Ez azonban szükségszerűleg megkívánja, hogy a történeti kutatásban és a történeti oktatásban Bizánc tanulmányozása méltó helyet foglaljon el, aminek viszont egyik alapfeltéte az, hogy a bizantinológia — mint csaknem minden országban s a Szovjetunióban is — végre hazánkban is önálló egyetemi tanszéket kapjon, amit az elmúlt évtizedek folyamán nem tudott kiharcolni. Erre annál nagyobb szükség van, mert hiszen éppen a bizánci kutatások terén a magyar és szovjet tudományra egész sereg közös feladat vár.

J E G Y Z E T E K

1. Így pl. — hogy csak a legfontosabbat említsem — Kula kovszkij egyik utalása vezetett az onogurok történetére vonatkozó ismeretlen új forrás nyomára. L. Magyar Nyelv 26 (1930) 16.

2. A szovjet bizantinológia történetére vonatkozólag I. A. A. Vasiliev: Histoire de l'empire byzantin I. Paris 1932. 36—48, History of the Byzantine Empire I. Madison 1928. 42—51; С. А. Жебелев: Русское византиноведение, его прошлое, его задачи в советской науке, Вестник Древней Истории 1938. No. 4. 13—22.; G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940. 7—11.; В. И. Пичета: Академия Наук и византиноведение в советское время, Вестник Академии Наук СССР. 1945. № 5 (6). 189—194; Н. С. Лебедев: Византиноведение в СССР 1936—1946. гг., Byzantinoslavica 9 (1947) 97—112; H. Grégoire: Les études byzantines en Russie soviétique, Académie Royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 5. s. 22 (1947) 194—219; Б. Горянов: Успехите на византино знанието в СССР, Исторически Преглед 4 (1947) 48) 1. 131—137; В. Gorjanov: Les études byzantines en Russie soviétique. Revue des Études Byzantines 6 (1948) 94—100; Д. С. Ангелов: История на Византия I. София, 1950. 34—40.

3. Byzantinische Zeitschrift (I—XLIII: 1892—1950, München); Византийский Временник (I—XXVIII: 1894—1950, Moskva-Leningrad); Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher (I—XVIII: 1920—1949, Athén); Byzantion (I—XX: 1924—1950, Bruxelles); Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν (I—XX: 1924—1950, Athén); Byzantinoslavica (I—XI: 1929—1950, Prága); Revue des Études Byzantines (I—VIII: 1943—1950. Páris); Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινὰ (I. 1—2: 1946—1949, New York); The Bulletin of the Byzantine Institute (I: 1946, Páris).

4. Érdemes megjegyezni, hogy míg a »bizantinológia« műszó csak újabban terjedt el a nyugati tudományban, addig az annak megfelelő »византиноведение« szó már régen polgárjogot nyert az orosz tudományos irodalomban.

5. Kondakov Prágában fejezte be életét, ahol tanítványai egy »Kondakov Intézet«-et alapítottak, amely »Seminarium Kondakovianum«, majd később »Annales de l'Institut Kondakov« címen gazdag tartalmú évkönyvsorozatot adott ki (I—XI: 1928—1940).

6. Ф. И. Успенский: История византийской империи I. 1—2, II. 1. Ленинград 1913—1927; 1. ismertetésemet: Byzantinische Zeitschrift 28 (1928) 404—407, Történeti Szemle 14 (1929) 244—249.

7. Magam teljes mértékben felhasználtam és értékesíttem az orosz bizantinológia eredményeit »Byzantinoturcica« című munkámban (I—II. Budapest 1942—1943), amelynek egyes fejezeteiben a bibliográfiai jegyzetek közt megtalálható az odavonatkozó orosz munkák teljes jegyzéke.

8. Византийский Сборник под редакцией Проф. М. В. Левченко, Москва Ленинград, 1945; 1. ismertetésemet: Archivum Philologicum 70 (1947) 145—147, Revue d'histoire comparée 25 (1947) 120—121, Erasmus 1 (1947) 746—748. — A következőkben e munkát ВС-szel rövidíttem.

9. 1. ismertetésemet: Archivum Philologicum 71 (1948) 164—167, Études Slaves et Roumaines 1 (1948) 122—123. — A következőkben a Византийский Временник-et ВВ-vel rövidíttem.

10. М. В. Левченко: Задачи современного византиноведения, ВС 3—11; Die Aufgaben der Byzantinistik in der Gegenwart, Sowjetwissenschaft 1949. No. 1. 211—219.
11. К. Маркс—Ф. Энгельс: Сочинения IX. 439; idézi Levcsenko a 10. jegyzetben említett dolgozatában 4. 1.
12. Вестник Древней Истории 1938. No. 4—5. 20. 1.; idézi Levcsenko u. o. 5. 1.
13. К. Маркс: Хронологические выписки. Архив Маркса и Энгельса V. 1938. 193; idézi Levcsenko u. o. 7. 1.
14. М. А. Шангин: Византийские политические деятели первой половины X в., ВС 228—248; Письма Арефы—новый источник о политических событиях в Византии 931—934 гг., ВВ 26 (1947) 235—260. — Vö. Byzantinische Zeitschrift 43 (1950) 56.
15. Б. Т. Горянов: Неизданный анонимный византийский хронограф XIV в., ВВ 27 (1949) 276—293. Vö. V. Laurent: La Chronique anonyme du cod. Mosquensis gr. 426 et la pénétration turque en Bithynie au début du XIV siècle, Revue des Études Byzantines 7 (1949) 207—212.
16. В. М. Истрин: [Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе I—III. Ленинград 1920—1930; 1. ismertetésemet: Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 10 (1933) 151—153.
17. Ф. И. Успенский В. Н. Бенешевич: Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV веков, Ленинград 1927; 1. ismertetésemet: Egyetemes Philologiai Közlöny 56 (1932) 200.
18. А. П. Каждан: Два поздневизантийских акта из собрания П. И. Севастьянова ВВ 27 (1949) 313—321. — Vö. Byzantinische Zeitschrift 43 (1950) 401.
19. М. К. Каргер: К истории византийской сфрагистики, ВС 260—264.
20. Я. А. Манандян: Маршруты персидских походов императора Ираклия, ВВ 28 [3] (1950) 133—153.
21. В. В. Латышев—Н. В. Малицкий: Известия Государственной Академии истории материальной культуры 91 (1934) 3—72.
22. С. П. Кондратьев: Вестник Древней Истории 1936. № 4. 271—360; 1939. № 4. 203—298.
23. М. В. Левченко: Византийский историк Агафий Миринеийский и его мировоззрение, Избранные отрывки из «Истории» Агафия Миринеийского, ВВ 28 [3] (1950) 62—84, 305—349.
24. Е. Э. Липшиц: Никифор и его исторический труд, Никифора патриарха Константинопольского краткая история, со времени после царствования Маврикия, ВВ 28 [3] (1950) 85—105, 349—387. — Sajnos, a szerzőnő még nem ismerte Orosz Lajosnak a »Magyar-Görög Tanulmányok«-ban megjelent munkáját (28: The London manuscript of Nikephoros »Breviarium«, Budapest 1948), mely már közölte az ú. n. londoni variáns szövegét, amely a szerzőnő vizsgálatának egyik főtárgya.
25. В. В. Латышев: Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, megjelent a Вестник Древней Истории 1947—1950. évi 19—30. számának függelékéent.
- 25 a. Előadásom szövegének lezárása után értesültem arról, hogy Prokopiosz »Gót háború«-jának fordítása már meg is jelent: Прокопий из Кесарии, Война с готами. Перевод с греческого С. П. Кондратьева, Москва 1950.
26. Н. И. Брунов: Киевская София — древнейший памятник русской каменной архитектуры, ВВ 28 [3] (1950) 154—200.
27. Е. Э. Гранстрем: О связи Кирилловского устава с византийским унциалом, ВВ 28 [3] (1950) 218—229.
28. Vö. Levesenko nyilatkozatát (ВВ 27: 337.): »A nagy orosz kultúrának önálló eredete és önálló világhíressége van. Oroszországot az orosz nép tette nagyvá.«
29. E kérdéssel a görög gazdaságtörténet egyik legjelentősebb kutatója, A. M. Andreadisz még 1918-ban a következőket írta: »Van egy területe a bizánci tanulmányoknak, amelyen az oroszok kétségkívül mesterekként uralkodnak, nevezetesen Bizánc belső története«. Idézi V. Gorjanov, Revue des Études Byzantines 6 (1948) 95.
30. М. В. Левченко: Материалы для внутренней истории восточной римской империи V—VI вв., ВС 12—95; Церковные имущества V—VII вв. в восточно-римской империи, ВВ 27 (1949) 11—59.
31. А. П. Каждан: Византийское сельское поселение, ВВ 27 (1949) 215—244; Б. Т. Горянов: Византийское крестьянство при Палеологах, ВВ 28 [3] (1950) 19—50.

32. М. В. Левченко : Византия и славяне в VI—VII вв., Вестник Древней Истории 1938. № 4. 23—48 ; Б. Т. Горянов : Славянские поселения VI века и их общественный строй, и. о. 1939. № 1.; Славяне и Византия в V—VI вв. н. э., Исторический Журнал 1939. № 1 ; Е. Э. Липшиц : Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., Вестник Древней Истории 1939. № 1. ; Византийское крестьянство и славянская колонизация, ВС 96-143 ; Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, ВВ 26 (1947) 144—163.

33. А. П. Дьяконов : Византийские димы и факции (*τὰ μέρη*) в V—VII вв., ВС 144 227; М. В. Левченко : Венеты и Прасины в Византии в V—VII вв., ВВ 26 (1947) 164—183.

34. Levesenko kutatásaiból kiindulván, a népi pártok történetét egészen a IX. századig kíséri A. Maricq : La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques 5. s. 35 (1949) 63—74 ; v. ö. ugyanő : Façons du cirque et partis populaires, и. о. 36 (1950) 396—421.

35. Б. Т. Горянов : Первая гомилия Григория Паламы, как источник к истории восстания зилотов, ВВ 26 (1947) 261—266.

36. Н. В. Пигулевская : Византийская дипломатия и торговля шелком в V—VII вв., ВВ 26 (1947) 184—214 ; Первоисточники истории кушитско-химьяритских войн, ВВ 27 (1949) 74—93 ; Законы химьяритов ВВ 28 [3] (1950) 51—61.

37. Е. Ч. Скржинская : Генуэзцы в Константинополе в XIV в., ВВ 26 (1947) 214—234.

38. А. А. Васильев : Готы в Крыму, Известия Российской Академии истории материальной культуры 1 (1921) 247—326, 5 (1927) 179—282 ; l. ismertetésemet : Történeti Szemle 14 (1929) 240—243, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 10 (1933) 156—160. — A munka átdolgozott angol kiadása: A. A. Vasiliev : The Goths in the Crimea, Cambridge, Mass. 1936. — Megemlítjük még a szerzőnek legújabbban megjelent nagy monografiáját : The Russian attack on Constantinople in 860, Cambridge, Mass. 1946.

39. Н. В. Пигулевская : Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва Ленинград, 1946 ; l. ismertetésemet : Erasmus 2 (1949) 593—596.

40. А. А. Васильев : Лекции по истории Византии és История Византии I—IV. Ленинград 1917—1925. A munka átdolgozott alakban angolul és franciául is megjelent ; A. A. Vasiliev : History of the Byzantine Empire I—II., Madison 1928—1929, Histoire de l'empire byzantine I—II., Paris 1932. (2. kiad. 1948.). — L. ismertetésemet : Egyetemes Philologiai Közlöny 56 (1932) 201. Századok 69 (1935) 381—382.

41. М. В. Левченко : История Византии, Москва Ленинград 1940 ; A history of Byzantium, Moscow 1940 ; Byzance des origines à 1949, Paris 1949, История на Византия, София 1948.

42. В. Н. Лазарев : История византийской живописи I—II., Москва 1947—1948.

43. Основные проблемы византийской истории, Москва—Ленинград 1947.

44. История греческой литературы I. Эпос, лирика, драма классического периода, Москва Ленинград 1946.

44 a. Előadásom szövegének lezárása után értesültem arról, hogy az utóbbi már meg is jelent : Сборник документов по социально-экономической истории Византии. Москва 1951.

45. Труды В. Г. Васильевского IV., Ленинград 1930.

46. Ф. И. Успенский : Очерки из истории трапезунтской империи, Ленинград 1929 ; l. ismertetésemet : Egyetemes Philologiai Közlöny 56 (1932) 201.

47. Ф. И. Успенский : История византийской империи III., Москва Ленинград 1948.

48. Ф. И. Успенский : Движение народов из центральной Азии в Европу I. Турки, II. Монголы, ВВ 26 (1947) 9—28 ; Морское и сухопутное движение из Центральной Азии в Европу и обратно в XIII—XIV вв., ВВ 27 (1949) 267—275.

49. К. Н. Успенский : Очерки по истории иконоборческого движения в византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и эго хронография, ВВ 28 [3] (1950) 393—438.

50. Против объективизма в исторической науке, Вопросы Истории 1948. № 12. 3—12 ; v. ö. ugyanőtt 1948. № 1. 152—154, № 3. 127—134, № 12. 173; 1949. № 2. 3—13.

51. Против буржуазного космополитизма в советском византиноведении, ВВ 27 (1949) 3—10. Ez a változás a ВВ külső alakján is nyomot hagyott. Ugyanis míg a 26. kötet éppen úgy, mint a korábbi kötetek, főcímként a nemzetközi jellegű görög BYZANTINA XPONIKA címet viselte, a 27. kötetről az orosz cím előtt ez a jelzés lekerült s egyben a 28. kötet-

nél az új sorozatot jelző »Том III.« jelzés után elmaradt a két első kötetnél zárójelben még kitett s a folytatólagosságot jelző »XXVIII.« szám.

52. L. »Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok« (Széphalom 4 (1930) 177—188.) és »A görög és latin filológia magyar feladatai« (Egyetemes Philologiai Közlöny 57 (1933) 8—24.) c. cikkeimet, melyekben az idealizáló törekvésekkel szemben is állást foglaltam.

53. A bizantinológia aktuális feladatairól l. »Les tâches actuelles de la byzantinologie« c. kongresszusi előadásomat (Byzantinoslavica 10 (1949) 1—10.).